

ЛОГІКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Досліджується співвідношення логічних і правових основ у кримінально-процесуальному доказуванні. Аналізується значення для нього основних логічних законів і правил аргументації.

Ключові слова: кримінально-процесуальні доказування, закони логіки, формальна логіка, теорія аргументації, правова аргументація.

Исследуется соотношение логических и правовых основ в уголовно-процессуальном доказывании. Анализируется значение для него основных логических законов и правил аргументации.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное доказывание, законы логики, формальная логика, теория аргументации, правовая аргументация.

In this article the author studies the correlation of logical and legal bases in criminal procedural proof. On this connection the significance of the basic logical laws and argumentation rules are analyzed.

Key words: criminal procedural proof, logical laws, formal logic, argumentation theory, legal argumentation.

Заплановані зміни в системі українського кримінального судочинства мають за мету не тільки удосконалення законодавства, але й значне підвищення якості і ефективності кримінально-процесуальної діяльності. Відповідно це вимагає високого рівня теоретичної обґрунтованості всіх нововведень, що пропонуються. Це у повній мірі стосується і питань кримінально-процесуального доказування, які постійно перебувають в полі зору науки кримінального процесу. В той же час, незважаючи на очевидне методологічне значення логіки для кримінально-процесуального доказування, безпосередньо його логічним основам уваги приділяється недостатньо. Для прикладу, можна зустріти тільки декілька монографічних досліджень, які безпосередньо присвячені даній проблематиці і написані вони досить давно (Старченко А.А. «Логика в судебном исследовании» 1958; Эйсман А.А. «Логика доказывания» 1971.). В окремих контекстах проблем логіки у кримінально-процесуальному доказуванні торкалися у своїх роботах Строгович М.С., Белкін Р.С., Михеєнко М.М., Грошевий Ю.М., Толочко О.М., Треушніков М.К., Решетнікова І.В., Белкін А.Р. Звичайно не можна не відмітити роботи Асмуса В.Ф., Івіна А.А., Копніна П.В., Жеребкіна В.Є. і ін. Однак досліджували

вони правила і закони логіки без врахування специфіки саме кримінально-процесуальної діяльності. На жаль, в сучасній українській літературі по кримінальному процесу робіт, які б безпосередньо торкалися логічних основ доказування немає.

В межах цього дослідження нас в першу чергу буде цікавити питання взаємодії основних постулатів логіки та вимог кримінально-процесуального закону. Видається саме з'ясування способу реалізації логічних правил у кримінально-процесуальній формі, їх узгодженість та взаємний вплив, дасть можливість побачити реальний стан речей та визначити специфіку кримінально-процесуального доказування як діяльності, що побудована на логічних та правових основах. Своєю увагою ми зупинимо на тих моментах де, на нашу думку, взаємодія «логічного» та «юридичного» виражає специфіку логіки доказування. Вважаємо дані питання мають безпосереднє практичне значення оскільки тісно пов'язані з такими вимогами до правосудного судового рішення як обґрунтованість, а також з принципом презумпції невинуватості.

Логіка як наука виникла ще в IV ст. до н.е. В той же час основне її завдання в загальному вигляді не зазнало суттєвих змін – вона завжди досліджувала і продовжує досліджувати те, як із одних тверджень логічно виводяться інші. Як зазначається в літературі, логіка є наукою про елементарні форми, принципи і методи правильного міркування¹ Одночасно треба погодитися що, напевно, немає ніякої іншої області суспільного життя, де порушення законів логіки, побудова неправильних умовиводів, наведення неправдивих аргументів може спричинити настільки суттєву шкоду, як в області права². Формальна логіка, являючись нормативною наукою, вказує на ті норми, яким мислення повинно підпорядковуватися. Її головне значення полягає в тому, що вона посилює можливість мислення і робить його більш раціональним³. Так, Малахов В.П. у своїй роботі наводить такі основні принципи мислення юриста: принцип визначеності; принцип обґрунтованості; принцип послідовності⁴. При цьому він допускає наявність «суперечливості», що видається не зовсім правильним. Адже в літературі під законами (принципами логіки) розуміють стійкі зв'язки між думками, що гарантують необхідні якості правильного міркування в будь-якій сфері – визначеність, послідовність, несуперечливість та доказовість⁵. Белкін А.Р. цілком правильно вказує, що доказування це раціональна мисленнева діяльність, підпорядкована законам логічного мислення, які забезпечують правильність виведення умовиводів і формулювання гіпотез⁶. На нашу думку, зв'язок принципів юридичного мислення із основними законами формальної логіки є досить очевидним. Традиційна логіка говорить про чотири основні логічні закони мислення. Три з них були сформульовані ще Аристотелем – закон тотожності, закон несуперечливості і закон виключеного третього. В подальшому Лейбніц запропонував додати закон достатньої підстави. Вважаємо, що саме особливості реалізації основних логічних законів у кримінально-процесуальному доказуванні відображають специфічну взаємодію у ньому логічного та юридичного. В першу чергу це стосується законів достатньої підстави та виключеного третього.

Так закон достатньої підстави формулюється наступним чином: будь-яка думка, виражена привселюдно, повинна мати достатню підставу⁷. Ще Р.С. Белкін відмічав особливе значення цього закону для кримінально-процесуального доказування. Він зокрема говорив: «Визначення достатності зібраних доказів являє собою і логічну операцію, яка проходить у відповідності до законів логічного мислення, з яких найбільш важливе значення в даному випадку має закон достат-

ньої підстави. Застосування закону достатньої підстави в судовому дослідженні означає: а) визнання зібраних доказів достатньою підставою для висновку щодо доказаності предмета дослідження, іншими словами, визнання того, що зібрані докази достатні для прийняття рішення по справі; б) визнання обґрунтованості прийнятого чи того що приймається рішення, тобто встановлення логічного зв'язку між підставою (доказами) і висновками з неї»⁸. У цьому контексті перше на що, на нашу думку, потрібно звернути увагу це змістовний аспект достатності, як у логіці так і у кримінальному процесі. Очевидно, що процедура ефективного кримінально-процесуального доказування потребує чітких та зрозумілих критеріїв формування достатності. І турбує дане питання представників кримінально-процесуальної науки досить давно. На нашу думку, корінь проблеми лежить у сфері логіки, а саме у специфіці її закону достатньої підстави. Як зазначають вчені, особливість його полягає у тому, що формули для нього не існує, оскільки він має змістовний характер⁹. Критерій достатності, тобто задовільності лежить за межами власне логіки, в галузі конкретних наук, практики і людського спілкування. При цьому у кожній окремій науці й у кожній сфері практики і спілкування є свої власні уявлення про достатність, як є вони у кожній окремій людини в її життєвих планах і діях, що ведуть до них. У логіці даний принцип є теоретичною аксіомою, з якої випливає ідея доведення... замість змістовних критеріїв достатності тут діють формальні критерії у вигляді інших основних принципів¹⁰. Таким чином, саме дотримання решти логічних законів визначає формальні, тобто об'єктивні критерії достатності. Отже логіка обумовлює формування кримінально-процесуальних вимог щодо достатності, і виражаються вони саме у дотриманні решти трьох логічних законів – тотожності, несуперечності, виключеного третього. У сукупності вони забезпечують об'єктивну правильність процесу формування «достатньої підстави».

Слід відмітити і другу особливість використання закону достатньої підстави у кримінально-процесуальному доказуванні. Так, він очевидно є притаманним для того суб'єкта, який висуває тезу, що повинна мати достатню підставу. Він безпосередньо і зайнятий в такому випадку пошуком (формуванням) такої підстави. Якщо з цієї точки зору подивитися на кримінальний процес, зокрема на трактування обов'язку доказування (*onus probandi*), то стає зрозумілим, що даний закон фактично є визначальним у мисленні суб'єктів сторони обвинувачення. Справді, у дещо спрощеному вигляді для сторони обвинувачення закон достатньої підстави можна сформулювати так – якщо є обвинувачення (достатня підстава), значить той кого звинувачують винен. Під обвинуваченням звичайно тут мається на увазі сукупність відповідно кваліфікованих фактичних даних, яка становить його основу. Тобто для мислення суб'єктів сторони обвинувачення даний закон має переважне значення, оскільки саме вони в силу закону зобов'язані формувати «достатню підставу кримінальної відповідальності» і аргументувати її правильність та достатність для визнання обвинуваченого винним. На противагу, сторона захисту у своєму мисленні не зв'язана правилом достатньої підстави в його класичному розумінні в силу закону. Мається на увазі, що для невинуватості такої підстави з точки зору логіки і факту може і не бути (не потрібно її шукати, формувати, вона міститься у законі у вигляді правової гарантії). А саме, вона закріплюється законом у вигляді «відсутності підстави для протилежного висновку». Відповідно дана особливість має безпосередній зв'язок із специфікою реалізації закону виключеного третього у мисленні суб'єктів кримінального судочинства. На нашу

думку, його роль у великій мірі зумовлена вимогою функціонування «безстороннього, неупередженого, об'єктивного» суду. Враховуючи те, у що виражається пріоритетність у мисленні закону достатньої підстави вважаємо, що суд у своїй діяльності повинен зважати на основоположне для нього значення закону виключеного третього, який знову ж таки у спрощеному варіанті закріплений у вигляді презумпції невинуватості. Ми говоримо у спрощеному вигляді тому, що тут також наявна суперечність із логікою. У підручнику з логіки цей закон визначають наступним чином: про будь-який предмет думки можна або щось стверджувати або заперечувати те ж саме – третього не дається (*tertium non datur*). Внаслідок цього два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них обов'язково істинне¹¹. Самі ж фахівці у сфері логіки говорять, що по відношенню до презумпції невинуватості цей закон неможливо застосувати. Оскільки якщо не доведено, що саме ця людина є винною, тоді визначити істинність або хибність висловлювання «Ця особа вчинила цей злочин» і «Ця особа не вчинила цей злочин» неможливо¹². Проте, на нашу думку, це не зовсім коректно. З точки зору логіки це так. Однак дана ситуація вирішується законом, який в даному випадку має пріоритетне значення порівняно з останньою. Коли в силу складності пізнання ми практично не можемо звести вирішення питання до двох варіантів, тоді за нас це робить закон (презумпція невинуватості), відступаючи дещо від логічних правил. Більше того вищезазначена гарантія вимагає деякого ігнорування закону виключеного третього судом. Так, А.Д. Гетьманова у своїй роботі наводить приклад, що судження «Сомов винен у підпалі» до закінчення слідства і суду ще не доказано і не спростовано, воно буде не істинним і не хибним, а невизначеним¹³. Знову ж таки з точки зору логіки це дійсно так. Однак суддя повинен в силу закону мислити зовсім по іншому. Якщо він буде слідувати чистій логіці, а не закону він тим самим буде порушувати одну із основоположних гарантій кримінального процесу – презумпцію невинуватості. Адже якщо перевести це на закони логіки то така невизначеність змушує суб'єкта мислення шукати «достатню підставу» для вказаного висловлювання (підставу для спростування шукати непотрібно в силу закону), що в кінцевому варіанті виразиться у обвинувальному способі мислення, а відповідно і дій суду. Тому слід відмітити особливе значення, можна сказати, керівну роль закону виключеного третього для мислення саме суду. «Достатню підставу» для невинуватості у готовому вигляді містить закон. Звичайно вона суто «юридична» за своєю природою і не основана на фактичних даних, що знову ж таки дещо некоректно з точки зору логіки.

Тут потрібно відмітити і ще одну відмінну від логічних постулатів обставину. У логіці закон виключеного третього вказує напрямок пошуку вірного судження: можливо тільки два варіанти вирішення проблеми, при чому один із них і тільки один обов'язково правильний. Даний закон потребує конкретних відповідей, вказуючи на неможливість відповідати на одне і теж питання одним і тим же способом. Як зазначається в літературі, він не вказує, яка з двох суперечних думок істинна, це встановлюється конкретним дослідженням¹⁴. Проте суспільне життя далеко не двозначне за своїм характером. В науковому і буденному пізнанні людям часто доводиться аналізувати поняття, які володіють властивістю гнучкості, рухливості, тобто доводиться оперувати поняттями, які не мають «жорсткого», фіксованого об'єму (наприклад поняття «молодий чоловік», «старець»)¹⁵. Тому правильно відмічено в літературі, що закон виключеного третього вимагає від науковців, у тому числі правознавців, уточнення понять, якими вони користуються

у своїй професійній діяльності до такого рівня, щоб можна було дати відповідь на альтернативні запитання¹⁶. Це зокрема проявляється у вимозі визначеності юридичного мислення та відомій проблемі використання у законі оціночних понять. Розв'язання парадоксів пов'язаних із застосуванням зазначеного логічного закону у окремих сферах життєдіяльності (в тому числі і кримінальному процесі) справедливо вбачається у формуванні домовленостей, що є типовим для юриспруденції¹⁷. З точки зору логіки їх ще називають «аксіомами»¹⁸. Як ми бачимо на прикладі презумпції невинуватості, у кримінальному процесі описаний закон не тільки скеровує пізнання (зокрема сторони обвинувачення). У сукупності із «правовими аксіомами» він може давати відповідь на питання у випадку неповного пізнання, що є суттєвою особливістю його реалізації. Але «правові аксіоми» являються такими очевидно тільки в силу закону, без якого побудовані на їх основі міркування навряд чи могли бути визнані обґрунтованими.

Окремо слід також відмітити ще один аспект взаємодії логіки і правових норм в ході кримінально-процесуального доказування. Видається рішення у кримінальній справі знову ж таки дещо відхиляються від правил логіки, оскільки приймається воно не тільки у відповідності до її вимог. Давно відмічено, що воно є наслідком правдоподібних міркувань¹⁹. Формальна (двозначна) логіка не визнає за аналогією і індукцією можливості давати достовірне знання. Такою здатністю в ній володіють тільки строго формалізовані дедуктивні умовиводи. Однак пізнання в кримінальному процесі не можна звести до побудови тільки дедуктивних суджень. На це звертала увагу П.А. Лупинська, зазначаючи: «...в кримінально-процесуальному доказуванні використовується логіка правдоподібних умовиводів, яка оперує такими категоріями, як «більш (менш) ймовірно», «досить правдоподібно». Такого роду умовиводи переважають при побудові висновку по справі на основі непрямих доказів»²⁰. Саме наведені обставини мали наслідком формування справедливого висновку Петрухіна І.Л., що «логічний апарат недостатній для строгого доказування того, що досягнуте по кримінальній справі знання являється достовірним, істинним»²¹. В той же час в силу закону правозастосовець зобов'язаний формулювати рішення у категоричній формі, хоча з точки зору логіки воно таким ніколи бути не може. Очевидно, що використання загалом правдоподібних міркувань не дозволяє суто логічно зробити категоричний висновок щодо винності. Тут на допомогу приходять суб'єктивні особливості людського пізнання, а саме, здатність формувати переконання не тільки на основі математично точних висновків. Ця логічна особливість ще в більшій мірі стосується виправдувального вироку. Керуючись презумпцією невинуватості суддя теоретично поступає нелогічно оскільки приймає рішення на основі припущення. Тобто, хоча де-юре такий висновок носить категоричний характер (третього не дано), фактично з точки зору логіки це не так. Більше того в силу закону тут в деякій мірі може ігноруватися навіть суб'єктивний критерій (переконання). Оскільки як таке воно може бути відсутнє, а рішення прийматиметься в стані сумніву.

Таким чином, слід визнати неможливість послідовної автономної реалізації законів двозначної логіки у кримінальному судочинстві. Тільки за допомогою кримінально-процесуального закону досягається коректність їх використання. Видається закон штучно (обходячи логічні постулати) спрощує вимоги до мислення суб'єктів доказування та суду. Вважаємо це робиться з двох причин: поперше, в силу об'єктивної складності ретроспективного пізнання в умовах вимо-

ги розгляду справи у розумні строки; по-друге, в силу призначення кримінально-процесуальної форми не тільки для організації ефективного пізнання, але й для гарантування прав осіб, які залучаються до кримінального судочинства. З огляду на викладене, твердження Алексєєва С.С., щодо того, що в практичній юриспруденції абсолютне панування формальної логіки, на нашу думку, не виглядає вже аж таким очевидним²².

Крім цього потрібно відмітити, що нашою правовою думкою дещо необгрунтовано залишаються поза увагою «некласичні» логічні концепції. В тому числі і їх роль у кримінально-процесуальному доказуванні. Для прикладу, чомусь така традиційна сьогодні частина логіки як теорія аргументації безпідставно залишається поза увагою та не пов'язується з кримінально-процесуальним доказуванням, незважаючи на їх очевидний зв'язок. Ніхто не буде заперечувати, що діяльність яка полягає у аргументуванні позиції сторони відбувається у відповідності до логічних правил. При цьому справедливо відмічено, що аргументування і доказування (мається на увазі логічне) потрібно відрізнити по критерію наявності прагматичного потенціалу, пов'язаного з врахуванням контексту і соціально-психологічними особливостями адресату. Аргументування діалогічне по своїй природі, «ширше логічного доказу» (який по суті своїй безликий і монологічний) оскільки аргументація асимілює не тільки «техніку мислення» (власне логіку) але й «техніку переконання» (мистецтво підкорювати думку, почуття і волю людини)²³. Саме вимушений, механічний характер логічного доказу, становлять його головну відмінність від аргументації. Це у повній мірі стосується і кримінально-процесуального доказування. Так, С.А. Макеева вважає, що правова аргументація як наукова категорія являє собою пізнавально-ціннісний спосіб переконання в істинності (хибності) того чи іншого судження, справедливості (несправедливості) висновку суду, винності (невинності) обвинуваченого, яка характеризується переважно вісигорічним логічним висновком, діалогічністю і направленістю на правову аудиторію²⁴. На нашу думку, в кримінальному процесі окрім того, що аргументація відбувається у формі діалогу і перед неупередженим арбітром – судом, особливістю є те, що ми маємо справу з нормативною моделлю аргументації, яка суттєво відрізняється від тих моделей які застосовуються у інших сферах життєдіяльності. Зокрема вона є звуженою за рахунок правових обмежень (для прикладу за рахунок правил допустимості доказів) і її реалізація відбувається тільки в чітко окреслених рамках. Причина цього знову ж таки у подвійному призначенні процесуальної форми про що ми вже говорили. Підсумовуючи викладене, на нашу думку, можна відмітити наступні особливості взаємодії логічних та правових основ у кримінально-процесуальному доказуванні: 1) реалізація трьох законів логіки (тотожності, несуперечності, виключеного третього) при розробці процесуальних норм забезпечує формальні, тобто об'єктивні критерії формування достатності у кримінальному процесі; 2) в силу нормативного закріплення обов'язку доказування логічний закон достатньої підстави має превалююче значення для мислення суб'єктів сторони обвинувачення; 3) відповідно для мислення неупередженого суду, який виходить в першу чергу з презумпції невинуватості, слід визнати керівну роль закону виключеного третього; 4) з огляду на використання загалом правдоподібних умовиводів у кримінально-процесуальному доказуванні тільки приписи закону дозволяють формувати суб'єкту правозастосування рішення у категоричній формі; 5) кримінально-процесуальне доказування як форма правової аргументації відбувається у відповідності до тієї нормативної моделі, яка закріплена у законі.

Таким чином кримінально-процесуальне доказування як діяльність відбувається з врахуванням як правових вимог так і закономірностей людського мислення. Тобто носить логіко-правовий характер. В цілому слід визнати, що ані логіка ані норми закону окремо від одного в доказуванні по кримінальних справах не становлять явного пріоритету. Тільки за рахунок їх сукупності та взаємодії досягається цілісність такої діяльності та відповідність її своєму призначенню. Недаремно М.К. Треушніков відзначив, що «найкращий ефект досягається комплексним дослідженням, коли проблеми судового доказування вивчаються з точок зору гносеологічної, логічної, психологічної і правової в сукупності»²⁵.

1. *Логіка*: Підруч. для студентів вищих навч. закл. / В.Д. Титов, С.Д. Цалін, О.П. Нельська-Гордєєва та ін.; за заг. ред. В.Д. Титова. – Х.: Право, 2005. – С. 6. 2. *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрист, 2004. – С.48–49. 3. *Демидов В.И.* Логика: Учеб. пос. для юрид. вузов. – М.: Юриспруденция, 2000. – С.18. 4. *Малахов В.П.* Логика для юристов. – М.: Академический Проект, 2002. –С. 20– 25. 5. *Логіка*: підруч. для студентів вищих навч. закл. – С. 45. 6. *Белкин А.Р.* Теория доказывания в уголовно судопроизводстве. – М.: Норма, 2007. – С. 94. 7. *Логіка*: Підруч. для студентів вищих навч. закл. – С. 46. 8. *Белкин Р.С.* Собираение, исследование и оценка доказательств. – М.: Наука, 1966. – С. 93. 9. *Гетманова А.Д.* Логика: Для педагог. учеб. заведений. – М.: Новая школа, 1995. – С.107. 10. *Логіка*: Підруч. для студентів вищих навч. закл. – С. 46–47. 11. Там само. – С. 49. 12. *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підруч.– К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 99. 13. *Гетманова А.Д.* Цит. работа. – С. 106. 14. *Жеребкін В.Є.* Логіка. – [2-е вид., стереотип.]. – К.: Знання, 1998. – С. 101. 15. *Гетманова А.Д.* Цит. работа. – С. 105. 16. *Хоменко І.В.* Цит. праця. – С. 99. 17. *Логіка*: Підруч. для студентів вищих навч. закл. – С. 50. 18. *Жеребкін В.Є.* Цит. праця. – С. 210. 19. *Эйсман А.А.* Логика доказывания. – М.: Юридическая литература, 1971. – С. 11. 20. *Уголовно-процессуальное право РФ*: Учебник / Под ред. П.А. Лупинской. – М.: Юрист, 2003. – С. 247. 21. *Петрухин И.Л.* Истина, достоверность и вероятность в суде // Юридический мир. – 2003. – № 8. – С. 20. 22. *Алексеев С.С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – С. 358. 23. *Герасимова И.А. Новоселов М.М.* Аргументация как методология убеждения // Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 78. 24. *Макеева Е.А.* Правовая аргументация как объект гносеологического анализа: Автореф. дис. ... канд. философ. наук. – М., 2003. – С. 14. 25. *Треушников М.К.* Судебные доказательства. – М.: Изд. дом Городец, 2004. –С. 49.